

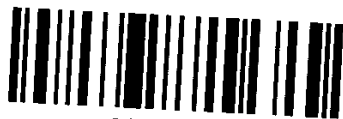

NAJWYŻSZA IZBA KONTROLI

Delegatura w Białymstoku

LBI-4101-027-01/2014

P/14/044

03940914

WYSTĄPIENIE POKONTROLNE

NAJWYŻSZA IZBA KONTROLI
Delegatura w Białymstoku
ul. Akademicka 4, 15-267 Białystok
T +48 85 874 81 00, F +48 85 874 81 33
lbi@nik.gov.pl

I. Dane identyfikacyjne kontroli

Numer i tytuł kontroli	P/14/044 – Readaptacja społeczna skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności
Jednostka przeprowadzająca kontrolę	Najwyższa Izba Kontroli Delegatura w Białymstoku
Kontroler	Krzysztof Gołębiowski – główny specjalista kontroli państwowej, upoważnienie do kontroli nr 91447 z dnia 8 września 2014 r. (dowód: akta kontroli str.1-2)
Jednostka kontrolowana	Zakład Karny w Czerwonym Borze (dalej „Zakład” lub „ZK”)
Kierownik jednostki kontrolowanej	płk Tadeusz Kaczyński, od 1 maja 2014 r. (do 30 kwietnia 2014 r. dyrektorem ZK był płk Piotr Kondraciuk) (dowód: akta kontroli str. 3-5)

II. Ocena kontrolowanej działalności¹

Ocena ogólna

W ZK w Czerwonym Borze podejmowano pracę ze skazanymi, która miała ułatwić im readaptację społeczną po opuszczeniu jednostki penitencjarnej, w szczególności poprzez motywowanie ich do pracy i nauki oraz kształtowanie właściwych postaw dzięki angażowaniu ich w realizację programów readaptacyjnych. W celu wykonywania tych zadań utworzono odpowiednią infrastrukturę do zajęć kulturalno-sportowych, edukacyjnych, odbywania praktyk religijnych i kontaktów z rodziną. Tym niemniej stwierdzono nieprawidłowości i uchybienia w zakresie rzetelności pracy ze skazanymi oraz niekorzystanie z fakultatywnych uprawnień mogących podnieść skuteczność tej readaptacji, które nie miały zasadniczego wpływu na realizację zadań objętych kontrolą.

Skuteczną resocjalizację utrudniała duża liczba osadzonych przypadająca na jednego wychowawcę lub psychologa. Wyniki kontroli wykazały także przypadki nierzetelnego formułowania zadań dla skazanych w Indywidualnych Programach Oddziaływań (dalej „IPO”), tj. wyznaczania ogólnych i niedookreślonych zadań, które bez właściwego ukierunkowania w znikomym stopniu eliminują przyczyny popełnionego przez skazanego przestępstwa lub nie są związane z naprawą szkód wyrządzonych tym przestępstwem.

Kontrola wykazała, że ZK współpracuje z organami samorządu terytorialnego, kuratorami sądowymi, kościołami i związkami wyznaniowymi w celu społecznej readaptacji skazanych. Nie wykorzystuje się jednak wszystkich możliwości określonych w ustawie z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy², np. wynikającej z art. 77 kkw możliwości powoływania organów kolegialnych przy udziale osób spoza jednostki penitencjarnej, mogących podejmować m.in. zadania związane z oddziaływaniem na skazanych, a zwłaszcza z organizacją ich zatrudnienia i przygotowania do zwolnienia. Nie korzystano także uprawnień wynikających z art. 75 § 2 kkw, polegających na zapraszaniu do udziału w pracach komisji penitencjarnych, z głosem doradczym, m.in. osób godnych zaufania, zwłaszcza przedstawicieli stowarzyszeń, fundacji, organizacji i instytucji, o których mowa w art. 38 § 1 kkw.

ZK prawidłowo wykorzystywał środki Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym i Pomocy Postpenitencjarnej.

¹ Najwyższa Izba Kontroli stosuje 3-stopniową skalę ocen: pozytywna, pozytywna mimo stwierdzonych nieprawidłowości, negatywna. Jeżeli sformułowanie oceny ogólnej według proponowanej skali byłoby nadmiernie utrudnione, albo taka ocena nie dawałaby prawdziwego obrazu funkcjonowania kontrolowanej jednostki w zakresie objętym kontrolą, stosuje się ocenę opisową, bądź uzupełnia ocenę ogólną o dodatkowe objaśnienie.

² Dz. U. Nr 90, poz. 557 ze zm. (dalej „kkw”).

III. Opis ustalonego stanu faktycznego

1. Ustalenia wstępne

Opis stanu
faktycznego

Zakład Karny w Czerwonym Borze został powołany Zarządzeniem Ministra Sprawiedliwości nr 15/01/CZSW z dnia 20 czerwca 2001 r. Jest zakładem karnym typu zamkniętego, przeznaczonym dla mężczyzn: tymczasowo aresztowanych, skazanych dorosłych odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy w zakładzie typu zamkniętego, półotwartego i otwartego oraz skazanych młodocianych zakwalifikowanych do odbywania kary w zakładzie karnym typu półotwartego. Zakład nie posiada oddziału „N” (dla przestępców niebezpiecznych), ani oddziałów zamiejscowych. Osadzeni przebywają w 14 oddziałach wchodzących w skład działu penitencjarnego.

W ZK w Czerwonym Borze nie funkcjonuje oddział terapeutyczny. Oddziaływania specjalistyczne wobec osadzonych uzależnionych, odbywających karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym polegają na stosowaniu tzw. „krótkiej interwencji” (przykład tego rodzaju oddziaływań zaprezentowano w punkcie 3. wystąpienia).

Liczba osadzonych w ZK wynosiła: na dzień 31 grudnia 2012 r. – 930, na dzień 31 grudnia 2013 r. – 810 i na dzień 30 czerwca 2014 r. – 806 osób. (dowód: akta kontroli str. 24)

Wyrok 5 lat pozbawienia wolności lub wyższy posiadało:

- wg stanu na dzień 30 czerwca 2014 r. – 75 osadzonych (z których 13 odbywało karę 25 lat pozbawienia wolności i trzy dożywotniego pozbawienia wolności),
- wg stanu na dzień 8 października 2014 r. – 129 osadzonych (18 z nich odbywało karę 25 lat pozbawienia wolności i pięciu – dożywotniego pozbawienia wolności).

(dowód: akta kontroli str. 25)

Spośród 75 osadzonych, którzy w dniu 30 czerwca 2014 r. odbywali karę pozbawienia wolności w wymiarze 5 lat lub wyższym, 68 odbywało ją w systemie programowego oddziaływania, sześciu w systemie zwykłym i jedna w systemie terapeutycznym (wg stanu na 8 października 2014 r. odpowiednio: 109, 19 i jedna osoba). (dowód: akta kontroli str. 25)

Według stanu na 30 czerwca 2014 r. i 8 października 2014 r. karę wieloletniego pozbawienia wolności odbywało:

- w zakładzie typu zamkniętego odpowiednio 27 i 48 osadzonych,
- w zakładzie typu półotwartego – 42 i 72 osadzonych,
- w zakładzie typu otwartego – 6 i 9 osadzonych.

(dowód: akta kontroli str. 25)

W okresie objętym kontrolą jedna osoba odbywała w ZK karę 14 lat pozbawienia wolności za przestępstwo określone w art. 197 § 1 i art. 200 § 1 Kodeksu karnego³, popełnione w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych pod postacią pedofilii.

(dowód: akta kontroli str. 25, 372-375)

W latach 2012-2014 (do 30 czerwca) instytucją przygotowania do zwolnienia (określona w art. 164 kkw) objęto łącznie 89 skazanych (49 w 2012 r., 23 w 2013 r. i 17 w I półroczu 2014 r.), z tego 21 osób skazanych na kary wieloletniego pozbawienia wolności (12 w 2012 r., 2 w 2013 r. i 7 w I połowie 2014 r.). Wszystkie decyzje o zastosowaniu okresu przygotowawczego podjęła komisja penitencjarna Zakładu (w okresie objętym kontrolą nie odnotowano przypadków przenoszenia skazanych do ZK w Czerwonym Borze z nałożonym okresem przygotowania do zwolnienia). W stosunku do 16 skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności, wobec których zastosowano to rozwiązanie, ustanowiono 6-miesięczny okres przygotowania, zaś w pozostałych przypadkach – 3 miesięczny). W ramach okresu przygotowawczego sporadycznie współpracowano z podmiotami wymienionymi w art. 38 § 1 kkw. Dyrektor ZK wyjaśnił, iż kurator sądowy, opracowując programy wolnościowe „(...) nie wskazuje na potrzebę nawiązywania współpracy z podmiotami, o których mowa w art. 38 § 1 kkw. Takiej potrzeby nie zgłaszają także sami zainteresowani tj. skazani. W związku z tym administracja zk nie korzystała dotychczas często z możliwości nawiązywania takich kontaktów, chociaż sytuacje takie miały miejsce. Np. jednostka występowała do Ośrodka „Przystanek w Drodze” Caritas

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. Nr 88, poz. 553 ze zm.), dalej „kk”.

Diecezji Łomżyńskiej w Czerwonym Borze z prośbą o przyjęcie skazanego po opuszczeniu zk (...)" (dowód: akta kontroli str. 26, 27, 489)

W okresie objętym kontrolą, w związku z odbyciem kary lub warunkowym przedterminowym zwolnieniem po wieloletnim wyroku pozbawienia wolności, zakład karny opuściło 12 osób, w tym: w 2012 r. – 7, w 2013 r. – 2 i w 2014 r. – 3 osoby. (dowód: akta kontroli str. 26)

W latach 2012-2014 w ZK nie było wakatów, zaś zatrudnienie wg stanu na 30 czerwca 2014 r. wynosiło:

- 221 funkcjonariuszy, tj. o dwóch mniej niż w 2013 r. i tyle samo ile na koniec 2012 r. (przy liczbie etatów wynoszącej 221 w latach 2012 i 2014 oraz 223 w roku 2013),
- 17 pracowników cywilnych, tj. o dwóch mniej niż w latach poprzednich (liczba etatów wynosiła: 12,73 na koniec I półrocza 2014 r., 14,73 na koniec 2013 r. i 13,73 na koniec 2012 r.),

W latach 2012-2014 w ZK zatrudnionych było 4 psychologów i 21 wychowawców (w tym 18 tzw. „liniowych”, którzy bezpośrednio pracują na co dzień z osadzonymi w poszczególnych oddziałach i trzech „funkcyjnych” – ds. kulturalno-oświatowych, ds. sportowych oraz ds. postpenitencjarnych i biblioteki). Wszyscy wychowawcy i psychologowie zatrudnieni byli w dziale penitencjarnym.

(dowód: akta kontroli str.28-29)

Zagadnienia związane m.in. z readaptacją społeczną skazanych były przedmiotem kontroli przeprowadzonej w ZK w dniu 18 kwietnia 2013 r. przez Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej (OISW). Objęto nią realizację w latach 2012-2013 (I kwartał) programów resocjalizacyjnych pod kątem ich jakości i adekwatności do potrzeb skazanych oraz efektywność wykorzystania przez kadrę penitencjarną umiejętności nabytych podczas kursów i szkoleń. W wyniku kontroli nie stwierdzono nieprawidłowości (w celu wyeliminowania uchybień w pracy ze skazanymi, zalecono aby przy opracowywaniu IPO oraz kierowaniu skazanych do udziału w określonych programach resocjalizacyjnych uwzględniano zdefiniowane uprzednio deficyty skazanego – przyczyny popełnionych przestępstw). W odpowiedzi na zalecenia w ZK przeprowadzono szkolenie na temat zasad prowadzenia indywidualnej pracy ze skazanymi. Ponadto w maju 2014 r. przeprowadzona została przez sędziego penitencjarnego wizytacja, obejmująca całokształt zagadnień określonych w § 2 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 23 sierpnia 2003 r. w sprawie sposobu, zakresu i trybu sprawowania nadzoru penitencjarnego⁴. W jej wyniku nie stwierdzono „istotnych uchybień” w pracy penitencjarnej funkcjonariuszy. Sformułowano m.in. następujące zalecenia i postulaty, które w ocenie wizytującego powinny korzystnie wpływać na dalsze funkcjonowanie Zakładu: „dalsze dążenie do zmniejszenia – w miarę możliwości – liczby podopiecznych przypadających na jednego wychowawcę”, „kontynuowanie działań zmierzających do pozyskania nowych miejsc pracy, pomimo występujących trudności na rynku pracy i kontynuowanie prac zmierzających do utrzymania dotychczasowych dobrych wyników osiągniętych na tym polu w ubiegłych latach”. Na poinformowanie o zakresie i sposobie wykonania zaleceń wyznaczono termin do 31 grudnia 2014 r.

(dowód: akta kontroli str. 30-101)

ZK nie posiada odrębnych regulacji wewnętrznych⁵ w zakresie readaptacji społecznej skazanych.

(dowód: akta kontroli str. 6-18)

⁴ Dz. U. Nr 152, poz. 1496 ze zm.

⁵ W regulaminie organizacyjnym ZK określono m.in. zadania działu penitencjarnego, w tym w szczególności: prowadzenie oddziaływań penitencjarnych wobec skazanych, sporządzanie ocen postępów skazanych w resocjalizacji, przygotowywanie skazanych do społecznie akceptowalnego trybu życia po odbyciu kary i udzielanie osadzonym pomocy postpenitencjarnej.

2. Warunki bytowe osób skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności

Opis stanu faktycznego

Pojemność Zakładu w okresie objętym kontrolą wynosiła 962 miejsca. Wg stanu na 30 czerwca 2014 r. ZK dysponował 226 pomieszczeniami o łącznej powierzchni 3.175,49 m², w tym:

- 216 celami (w tym sześcioma jednoosobowymi), z czego 204 wykorzystywano na potrzeby skazanych (2.877,66 m²) i 12 na potrzeby tymczasowo aresztowanych (168,60 m²),
- 4 celami izolacyjnymi (o łącznej pow. 50,8 m²),
- 4 izbami chorych (45,58 m²),
- 2 celami dla niepełnosprawnych (32,85 m²). (dowód: akta kontroli str.102)

W wyniku oględzin 10 cel mieszkalnych⁶ oraz wykazu pomieszczeń ustalono, iż przestrzegano ustawową normę 3 m² powierzchni przypadającej na skazanego (art. 110 kkw). (dowód: akta kontroli str.104-105)

Na terenie ZK w Czerwonym Borze znajdują się m.in. obiekty przeznaczone na potrzeby działalności wymienionej w oddziałach 5,6,7 rozdziału 10. kkw⁷ oraz umożliwiające realizację uprawnień osadzonych do utrzymywania więzi z rodziną i osobami bliskimi, a także korzystania z wolności religijnej, w tym:

- świetlice oddziałowe,
- dwie kaplice ekumeniczne,
- sala do widzeń z miejscami umożliwiającymi bezpośredni kontakt skazanego z osobą odwiedzającą przy oddzielnym stoliku, z kąciakiem z zabawkami przeznaczonym dla małych dzieci (w sali widzeń znajduje się również kantyna),
- pomieszczenie do widzeń w sposób uniemożliwiający bezpośredni kontakt z osadzonym,
- 2 pokoje do widzeń bez osoby dozorującej (z kąciakiem do zabaw dla dzieci),
- 3 boiska sportowe,
- pola spacerowe (z urządzeniami do ćwiczeń siłowych),
- sala komputerowa,
- radiowęzeł,
- warsztaty remontowo-konserwatorskie (w których zatrudnieni są osadzeni, którzy wykonują prace remontowe na potrzeby ZK, ponadto prowadzone są w nich niektóre kursy zawodowe),
- pomieszczenie do prowadzenia zajęć (np. wikliniarskich, warsztatów dziennikarskich) i kursów zawodowych, np. fryzjerskich; do prowadzenia zajęć kulturalno-oświatowych wykorzystywana jest również sala odpraw, w której 3-4 razy do roku organizowane są spotkania ze znanymi osobami, wystawiane sztuki teatralne itp.,
- biblioteka, z której mogą korzystać wszyscy funkcjonariusze, pracownicy cywilni i osadzeni (zgodnie z regulaminem biblioteki jednorazowo można wypożyczyć do 4 woluminów na okres 4 tygodni). (dowód: akta kontroli str.103-104, 106)

Jak wyjaśnił kierownik działu penitencjarnego, zgoda na posiadanie przez skazanych własnego sprzętu np. playstation, radia i TV jest każdorazowo wydawana przez dyrektora Zakładu. (dowód: akta kontroli str. 495)

Uwagi dotyczące badanej działalności

W ocenie dyrektora ZK brak jest odpowiedniej liczby pomieszczeń do pracy z osadzonymi. Na niewystarczające warunki infrastrukturalne do realizacji oddziaływań sprzyjających readaptacji społecznej skazanych wskazało również 36,8 % ankietowanych wychowawców. Dyrektor ZK wyjaśnił, iż bazę lokalową Zakładu stanowi mienie w znacznej części przejęte

⁶ W których przebywało co najmniej po jednym skazanym na wieloletnią karę pozbawienia wolności.

⁷ Dotyczącej zatrudnienia, nauczania oraz działalności kulturalno-oświatowej, społecznej, kultury fizycznej i zajęć sportowych.

po byłej jednostce wojskowej, zaś z uwagi na brak funduszy na rozbudowę nie jest możliwe wygospodarowanie większej liczby pomieszczeń do pracy z osadzonymi.

(dowód: akta kontroli str. 173, 490-491)

3. Prowadzenie zindywidualizowanego oddziaływania na skazanych oraz udzielanie pomocy w ich readaptacji społecznej

Opis stanu
faktycznego

Wszyscy wychowawcy (21) i psychologowie (4) zatrudnieni w ZK są funkcjonariuszami Służby Więziennej. Spośród nich:

- 24 osoby posiadają wykształcenie wyższe magisterskie (w tym 10 – pedagogiczne i pięć – psychologiczne); jeden wychowawca legitymuje się wykształceniem wyższym zawodowym z zakresu psychologii i socjologii zarządzania (osoba ta posiada studia podyplomowe z pedagogiki resocjalizacyjnej); ponadto dwóch wychowawców odbyło studia podyplomowe z zakresu przygotowania pedagogicznego;
- 17 osób uczestniczyło w szkoleniach dotyczących programów resocjalizacyjnych opartych na szerokich podstawach teoretycznych, o udokumentowanej skuteczności, o których mowa w § 2a ust. 1 Zarządzenia Nr 2/04 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 24 lutego 2004 r.⁸, w tym 14 wychowawców i jeden psycholog ukończyło trening zastępowania agresji (ART), dwóch psychologów i jeden wychowawca odbyli szkolenia dot. programu edukacyjno-korekcyjnego dla sprawców przemocy domowej wg modelu Duluth, jeden psycholog ukończył studium przeciwdziałania przemocy w rodzinie – kurs podstawowy, zaś dwóch wychowawców i jeden psycholog uczestniczyło w szkoleniu doskonalącym umiejętności samodzielnego prowadzenia programu psychokorekcyjnego dla osób odbywających karę pozbawienia wolności za jazdę w stanie nietrzeźwości (Hiob) pozwalające na prowadzenie takich programów wśród osadzonych. W okresie objętym kontrolą każdy z tych funkcjonariuszy przeprowadził od 3 do 8 edycji programu ART, od 4 do 5 edycji programu Duluth i od 1 do 15 edycji programu Hiob. (dowód: akta kontroli str. 107-114, 115-117)

Psychologom oraz tzw. „wychowawcom liniowym” przypisano (w zakresach czynności) konkretne grupy osadzonych, którymi się zajmują. Trzem funkcjonariuszom powierzono pełnienie zadań wobec wszystkich osadzonych, tj. wychowawcy kulturalno-oświatowemu, wychowawcy do spraw sportowych oraz wychowawcy ds. pomocy postpenitencjarnej i biblioteki (pracownik ten wykonuje także obowiązki trenera Noe.NET⁹).

(dowód: akta kontroli str.118-120, 121-144)

Weryfikacja przydatności wychowawców i psychologów do pracy ze skazanymi odbywa się w ramach ocen okresowych dokonywanych przez kierownika działu penitencjarnego i zatwierdzanych przez dyrektora ZK. Na podstawie analizy akt osobowych funkcjonariuszy ustalono, że wszyscy wychowawcy i psychologowie uzyskali pozytywne oceny o przydatności do służby. (dowód: akta kontroli str.145-156)

Na podstawie wyników anonimowych ankiet przeprowadzonych wśród wychowawców¹⁰ i psychologów ustalono, że:

- blisko połowa ankietowanych wychowawców (47,4%) wskazało, że liczebność powierzonych im grup osadzonych, wobec których prowadzone są oddziaływania penitencjarne, uniemożliwia skuteczną realizację tego zadania. W ocenie większości wychowawców optymalna liczebność grup powinna wynosić od 20 do 35 osadzonych (psychologowie wskazali na liczbę 150-200 osób);

⁸ Zarządzenie Nr 2/04 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 24 lutego 2004 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych (Dz. Urz. CZSW Nr 1, poz. 2 ze zm.), zwane w dalszej treści „zarządzeniem nr 2/04”.

⁹ System Noe.NET (Centralna Baza Danych Osób Pozbawionych Wolności) zawierający między innymi informacje o oddziaływaniach penitencjarnych podejmowanych wobec skazanych.

¹⁰ Badanie ankietowe przeprowadzono wśród wszystkich psychologów i 19 wychowawców (badaniem nie zostały objęte 2 osoby, z których jedna przebywała na urlopie macierzyńskim, zaś druga na długotrwałym zwolnieniu lekarskim).

- wszyscy ankietowani wychowawcy i psychologowie przyznali, iż w ostatnich 3 latach uczestniczyli w szkoleniach zawodowych, dotyczących głównie opracowywania programów sprzyjających readaptacji społecznej skazanych i ich realizacji, w tym programów o szerokich podstawach teoretycznych i udokumentowanej skuteczności, np. ART, Duluth, Hiob;
- 68,4% wychowawców i $\frac{3}{4}$ psychologów wskazało na codzienne kontakty z bezpośrednim przełożonym (pozostali respondenci deklarowali takie kontakty kilka razy w tygodniu). 79% wychowawców i $\frac{3}{4}$ psychologów stwierdziło, że w ostatnich 30 dniach ich bezpośredni przełożony spotykał się z nimi z własnej inicjatywy;
- wszyscy ankietowani wychowawcy i psychologowie wskazali, iż konsultują się z innymi funkcjonariuszami i pracownikami jednostki penitencjarnej w indywidualnych sprawach związanych z prowadzeniem oddziaływań penitencjarnych wobec skazanych (w szczególności poprzez wymianę doświadczeń oraz w trakcie odpraw z przełożonymi);
- wszyscy ankietowani wskazali, iż skuteczność realizowanych przez nich zadań jest weryfikowana głównie w bezpośrednich kontaktach ze skazanymi;
- połowa ankietowanych psychologów i 84,2% wychowawców nie posiadało wiedzy o postawie skazanych, którzy opuścili grupę wychowawczą z związku z przeniesieniem do innego oddziału. W przypadku skazanych przeniesionych do innej jednostki penitencjarnej wiedzy tej nie posiadał żaden psycholog i 89,5% wychowawców. Wszyscy psychologowie i 84,2% wychowawców stwierdziło, iż nie znają dalszych losów skazanych po zakończeniu przez nich odbywania kary;
- wszyscy ankietowani psychologowie i 68,4% wychowawców podało, iż - według ich wiedzy – liczba zrealizowanych w danym okresie programów resocjalizacyjnych brana jest pod uwagę przy dokonywaniu przez OISW lub Centralny Zarząd Służby Więziennej (CZSW) klasyfikacji jednostek penitencjarnych. W ocenie wszystkich psychologów i 84,6% wychowawców, którzy wyrazili takie zdanie, okoliczność ta wpływa na „odgórny nacisk” na zwiększanie liczby realizowanych programów. W opinii 61,5% wychowawców i $\frac{3}{4}$ psychologów odbija się to negatywnie na ich jakości.

Ponadto ankietowani zwracali m.in. uwagę na to, że szkolenia, w których uczestniczyli wnoszą mało wiedzy praktycznej i „*nijak się mają do potrzeb skazanych*”, a kursy przeznaczone dla psychologów dotyczą przede wszystkim pracy ze osadzonymi z krótkimi wyrokami (Duluth, Hiob). Wskazali także, iż skuteczna readaptacja społeczna skazanych napotyka na przeszkody w postaci: dużego ruchu osadzonych, nierównego podziału obowiązków pomiędzy kadrę penitencjarną, braku motywacji osadzonych, małej liczby kursów zawodowych. W ocenie ankietowanych wskazane byłoby również udostępnianie informacji zwrotnej o postawie skazanych, w okresie następującym po zakończeniu z nimi współpracy, w związku z przeniesieniem lub zwolnieniem z jednostki penitencjarnej (umożliwiłoby to m.in. ustalenie ich deficytów, weryfikację skuteczności oddziaływań i dobór lepszych metod pracy resocjalizacyjnej). (dowód: akta kontroli str. 167-182)

Dyrektor ZK, odnosząc się do wyników ankiet, stwierdził iż m.in. iż:

- *ZK w Czerwonym Borze nie ma wpływu na zakres i dostępność oferowanych szkoleń. (zarówno o ofercie szkoleniowej jak i o kwalifikowaniu na powyższe decyduje CZSW i OISW);*
- *(...) zrozumiałe jest oczekiwanie ze strony wychowawców, psychologów aby znali losy swego byłego podopiecznego (aby sprawdzić efekty swojej pracy). Wychowawcy i psychologowie mogą śledzić losy byłych podopiecznych przebywających w innych jednostkach penitencjarnych za pośrednictwem systemu informatycznego Noe.NET. Skazany przemieszczany do innej grupy wychowawczej trafia pod opiekę przygotowanego personelu wraz z aktami osobowymi, w których zawarte są dotychczasowe oddziaływania. Po przemieszczeniu osadzonego do innej grupy wychowawczej wychowawca/psycholog, do którego trafił osadzony może kontaktować się z wychowawcą/psychologiem, który wcześniej prowadził oddziaływania. Natomiast odpowiedzialność za prowadzenie oddziaływań spoczywa na wychowawcy/psychologu, którzy opiekują się aktualną grupą wychowawczą osadzonego. Analogicznie sytuacja wygląda w przypadku osadzonego przetransportowanego do innej jednostki*

penitencjarnej. Odprawy oddziałów penitencjarnych, działu penitencjarnego i penitencjarno – ochronne służą między innymi wymianie informacji o osadzonych i prowadzonych oddziaływaniach. Po zwolnieniu osadzonego nie ma mechanizmów i podstaw prawnych, by wychowawcy czy psychologowie dalej śledzili losy byłych podopiecznych;

- Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Białymstoku określił dla Zakładu Karnego w Czerwonym Borze wartość docelową miernika: „Odsetek osadzonych objętych oddziaływaniami resocjalizacyjnymi”, a także miernik: „Liczba warunkowo zwolnionych skazanych, którzy w trakcie odbywania kary objęci byli co najmniej jednym z 4 oddziaływań penitencjarnych do ogólnej liczby warunkowo przedterminowo zwolnionych”, których wykonanie wpływa na ocenę stopnia realizacji budżetu w układzie zadaniowym. Jest oczekiwanie CZSW, że jak największa ilość skazanych będzie objęta oddziaływaniami (...) Powyższe może wywoływać u wychowawców i psychologów poczucie, że CZSW oczekuje realizacji większej liczby programów. W naszej ocenie ilość programów musi być adekwatna do zdiagnozowanych potrzeb. CZSW oczekuje poszerzenia oferty programowej (co przekłada się na liczbę realizowanych programów)”.
(dowód: akta kontroli str. 490-491)

W ZK stworzono warunki do wykonywania pracy przez skazanych. Wg stanu na 30 czerwca 2014 r. z zatrudnienia korzystało 222 osadzonych (w tym 51 odbywających kary wieloletniego pozbawienia wolności), z których:

- 140 wykonywało prace na rzecz ZK, w tym 100¹¹ nieodpłatnie (sprzątanie pawilonów mieszkalnych i terenów przyległych, wydawanie posiłków, obsługa biblioteki i radiowęzła) i 40¹² odpłatnie (prace remontowe i porządkowe, obsługa magazynów, usługi fryzjerskie),
- 66¹³ zatrudnionych było odpłatnie poza jednostką penitencjarną (np. w PIGB „Pomerania” Oddział w Czerwonym Borze) m.in. do prac związanych z obsługą kuchni, szwalni, warsztatów, prac ogólnobudowlanych,
- 16¹⁴ wykonywało nieodpłatne prace publiczne na rzecz jednostek samorządu terytorialnego (Gminy i Miasta Zambrów oraz Powiatu Łomżyńskiego).

Działania w zakresie poszukiwania pracy poza Zakładem podejmowane były przez funkcjonariusza ds. zatrudnienia i polegały m.in. na bezpośrednim kontaktowaniu się z przedstawicielami okolicznych samorządów oraz potencjalnych pracodawców i kierowaniu oferty do powiatowych urzędów pracy (w ZK opracowano ulotkę dla przedsiębiorców zawierającą informację o zasadach zatrudniania skazanych). Zamieszczono również informację na portalu Służby Więziennej. Jak wyjaśnił funkcjonariusz ds. zatrudnienia tematyka ta podejmowana jest również podczas kontaktów z mediami (np. w roku bieżącym ukazał się materiał filmowy, traktujący o zatrudnieniu więźniów osadzonych w ZK w Czerwonym Borze).
(dowód: akta kontroli str. 183-198)

Osadzeni w ZK w Czerwonym Borze mogą uzupełniać swoje wykształcenie oraz doskonalić umiejętności w ramach zawodowych kursów kwalifikacyjnych. Jak wyjaśnił zastępca kierownika działu penitencjarnego skazani są na bieżąco informowani przez wychowawców i za pośrednictwem radiowęzła o możliwości podjęcia nauki w szkołach znajdujących się w jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej. Informacja o kierunkach kształcenia i grupach skazanych, do których są one adresowane, przekazywana jest dwa razy do roku przez Biuro Penitencjarne CZSW (wg stanu na 1 października 2014 r. szkoły przywiezienne dysponowały 575 wolnymi miejscami, m.in. 61 miejscami w gimnazjach, 271 miejscami w liceach ogólnokształcących i 107 miejscami na kursach kwalifikacyjnych). W okresie od 1 stycznia do 30 czerwca 2014 r. z możliwości nauki skorzystało 25 osadzonych, w tym:

- czterech w gimnazjum,
- pięciu w liceum ogólnokształcącym (w tym dwóch odbywających karę wieloletniego pozbawienia wolności),

¹¹ W tym 26 skazanych na karę pozbawienia wolności w wymiarze 5 lat lub więcej.

¹² W tym 12 skazanych na karę pozbawienia wolności w wymiarze 5 lat lub więcej.

¹³ W tym 11 skazanych na karę pozbawienia wolności w wymiarze 5 lat lub więcej.

¹⁴ W tym 2 skazanych na karę pozbawienia wolności w wymiarze 5 lat lub więcej.

- 14 uczestniczyło w kursach zawodowych (w tym ośmiu z wyrokami wieloletniego pozbawienia wolności) o kierunkach: monter zabudowy i robót wykończeniowych w budownictwie, mechanik-monter maszyn i urządzeń, betoniarz-zbrojarz, stolarz, ślusarz, i kucharz. (dowód: akta kontroli str. 199, 200-213, 214-215)

W latach 2012-2013 w kursach¹⁵ organizowanych przez ZK uczestniczyło 228 skazanych, w tym: 24 osoby w szkoleniu z zakresu podstaw obsługi komputera z fakturowaniem, 103 w kursie „pracownik ogólnobudowlany”, 40 osób – „ogrodnik terenów zieleni”, 37 – „brukarz, robotnik drogowy”, 12 – „introligator” oraz po sześciu skazanych w kursie stolarza i fryzjera.

W 2014 r. (od sierpnia) zrealizowano 3 kursy¹⁶: „zagospodarowanie terenów zielonych z elementami pilarza”, w których wzięło udział 36 skazanych. W wymienionych szkoleniach nielicznie uczestniczyli osadzeni odbywający kary wieloletniego pozbawienia wolności, gdyż – jak wyjaśnił kierownik działu penitencjarnego – organizowano je dla osób umieszczonych w zakładzie typu półotwartego lub dla skazanych, którym do końca kary pozostało mniej niż dwa lata, a także dla tych którzy posiadali pozytywną prognozę kryminologiczno-społeczną do warunkowego przedterminowego zwolnienia. Kierownik wskazał, iż obecnie ZK organizuje kurs ogólnobudowlany dla 12 osadzonych w zakładzie typu zamkniętego (w tym odbywających kary długoterminowe). (dowód: akta kontroli str. 216-217, 218)

W ZK w Czerwonym Borze realizowane są programy resocjalizacyjne sprzyjające przygotowaniu do readaptacji społecznej osadzonych (w tym oparte na szerokich podstawach teoretycznych o udokumentowanej skuteczności, takie jak ART, Duluth i Hiob). W 2012 r. zrealizowano 19 programów (obejmujących 64 edycje), w 2013 r. – 26 (100 edycji) i w 2014 (wg stanu na 24 września) – 15 programów (70 edycji). Za wyjątkiem jednego programu „Świat przyrody widziany zza krat”, realizowanego w 2014 r., wszystkie pozostałe trwały dłużej niż jeden dzień. Większość z nich, poza programami opartymi na szerokich podstawach teoretycznych oraz programem „Barwy tradycji” (opisanym szerzej w dalszej części wystąpienia) stanowiły programy autorskie kadry penitencjarnej.

Dyrektor ZK, wskazując zasady doboru programów do realizacji, wyjaśnił: „*Przed zatwierdzeniem programu autorskiego opracowanego przez wychowawcę czy psychologa zapoznaje się z nim i opiniuje go kierownik działu penitencjarnego i kierujący oddziałem penitencjarnym (zastępca dyrektora), w którym program ma być realizowany. Selekcję programów prowadzi się w oparciu o potrzeby penitencjarne. Zgodnie z zakresami czynności każdy psycholog i wychowawca działu penitencjarnego zobowiązany jest do realizacji programów resocjalizacji, co stanowi jeden z elementów oceny funkcjonariusza. Kierownik działu penitencjarnego polecił podległym funkcjonariuszom prowadzenie w każdym miesiącu programów resocjalizacji, bez wskazania ich liczby. Liczba zatwierdzanych i realizowanych programów resocjalizacji w danym miesiącu jest zależna od możliwości kadrowych. Programami opartymi na szerokich podstawach teoretycznych są programy Duluth, HIOB, ART i Krótka interwencja. Realizowane w jednostce programy autorskie po każdej edycji podlegają wnikliwej ocenie. Jeśli zakładany aspekt resocjalizacyjny sprawdził się Dyrektor podejmuje decyzję o reedycji. Programy autorskie o podobnym zakresie i podobnej tematyce realizowane są w jednostkach penitencjarnych w całej Europie. Podkreślić także należy, że w wyniku przeprowadzonej w bieżącym roku wizytacji jednostki Sędziego Penitencjarny nie wniósł żadnych uwag do realizowanych tu programów resocjalizacji.*” (dowód: akta kontroli str. 219-227, 488)

¹⁵ W ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki.

¹⁶ Finansowane z Norweskiego Mechanizmu Finansowego.

Szczegółowym badaniem objęto 10 programów resocjalizacyjnych¹⁷, realizowanych w ZK w okresie objętym kontrolą (w których wzięło udział 508 osadzonych), tj.: [1] Program edukacyjno-informacyjny dla osób uzależnionych lub z problemem alkoholowym „Wydostać się z butelki”, [2] „Klub filmowy”, [3] „Program aktywizacji kulturalnej”, [4] „Wyplatanie wikliny”, [5] „Psycho-BHP”, [6] „Edukacja informatyczna”, [7] „Sport to zdrowie”, [8] „Śpiewać każdy może (...)”, [9] „Upowszechnianie czytelnictwa”, [10] „Oswoić stres”. Programy te zawierały wszystkie elementy określone w § 3 ust. 1 zarządzenia nr 2/04, w tym m.in.:

- model teoretyczny (uzasadnienie wdrożenia programu),
- czynniki ryzyka, np. demoralizacja, skłonność do nadużywania alkoholu, upośledzona samoświadomość, zaburzone poczucie tożsamości społecznej, brak wrażliwości, deprywacja potrzeb: prestiżu, akceptacji, przynależności do grupy, wyobcowanie, brak umiejętności twórczego zagospodarowania wolnego czasu, brak wiary w efektywność przedsięwzięć akceptowanych społecznie, brak zdolności pracy w grupie,
- metody, np. wykłady, ćwiczenia praktyczne (elementy treningu interpersonalnego, asertywności, rozwiązywania problemów, prace pisemne i graficzne, warsztaty plastyczne, modelarskie, muzyczne, zajęcia komputerowe), dyskusje, projekcje, odczyty,
- sposób oceny efektów programu – do głównych mierników zaliczano: wzrost aktywności uczestników i ich zaangażowanie w zajęcia, rozwój zainteresowań, poprawa funkcjonowania społecznego skazanych (brak zachowań agresywnych, nawiązanie i podtrzymanie zdrowych relacji z innymi osadzonymi, funkcjonariuszami i osobami bliskimi). (dowód: akta kontroli str. 230-298)

Zbadano realizację oddziaływań penitencjarnych na 10 osadzonych¹⁸, którzy w okresie objętym kontrolą¹⁹ odbywali karę w wymiarze minimum 5 lat pozbawienia wolności. Stwierdzono, że:

- wobec skazanych stosowano środki oddziaływania określone w art. 67 § 3 kkw w tym: [1] wszystkim umożliwiono podjęcie zatrudnienia (siedmiu – nieodpłatnego na terenie ZK, zaś trzem odpłatnego (z czego dwóm skazanym poza terenem ZK), [2] jednemu skazanemu – na jego prośbę – zapewniono naukę w Policealnej Szkole dla Dorosłych na kierunku technik informatyk (której nie ukończył), [3] wszystkim zapewniono kontakt ze środowiskiem zewnętrznym, np. poprzez widzenia, rozmowy telefoniczne i korespondencję z rodziną (trzech osadzonych korzystało również z przepustek), [4] wobec wszystkich stosowano system nagród i kary dyscyplinarnych;
- w procesie readaptacji wykorzystywano uzyskiwane z sądu odpisy orzeczeń i opinii lekarskich oraz psychologicznych (w przypadku osadzonego nr 1388056 uzyskano opinię sądowo-seksuologiczną, stwierdzającą, że skazany popełnił przestępstwo na tle seksualnym, w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych pod postacią sadyzmu i powinien być poddany stosownym oddziaływaniom terapeutycznym. Sąd penitencjarny odmówił objęcia skazanego odpowiednim leczeniem i rehabilitacją, uznając, iż mord z lubieżności, popełniony w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych, nie mieści się w katalogu przestępstw wymienionych w art. 117 kkw, tj. art. 197-203 kk);
- stosownie do wymogów § 48 ust. 1 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 sierpnia 2003 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności²⁰ (dalej „r.o.p.”), wszystkich skazanych poddawano okresowym ocenom postępów w resocjalizacji nie rzadziej niż co 6 miesięcy; oceny

¹⁷ Do badania dobrano programy, w których brała udział największa liczba skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności. Badaniem objęto po jednej edycji każdego programu. Ogółem we wszystkich edycjach, których realizację zakończono w latach 2012-2014 (do dnia kontroli) wzięło udział łącznie 1.034 skazanych.

¹⁸ W próbie 10 skazanych ośmiu odbywało karę w trybie programowego oddziaływania i dwóch w trybie zwykłym. Ponadto analizą objęto oddziaływania prowadzone wobec dwóch skazanych ze stwierdzonymi zaburzeniami preferencji seksualnych (z których jeden odbywał karę za przestępstwo określone w art. 197 § 1 i art. 202 § 1 kk) oraz wobec trzech osadzonych, którzy byli objęci przygotowaniem do zwolnienia w trybie art. 164 kkw.

¹⁹ Analizie poddano również działania podejmowane przed 1 stycznia 2012 r., jeśli miały one wpływ na stan obecny.

²⁰ Dz. U. Nr 152, poz. 1493.

wykorzystywane były przez komisję penitencjarną przy kwalifikowaniu skazanych do określonego systemu odbywania kary;

- osadzonych odbywających karę pozbawienia wolności w systemie zwykłym zachęcano do uczestniczenia w trybie programowego oddziaływania (stosownie do postanowień § 30 pkt 3 zarządzenia nr 2/04);
- wobec jednego osadzonego²¹ (nr 1294203) zastosowano oddziaływanie w postaci tzw. krótkiej interwencji (poza oddziałem terapeutycznym) w związku z uzależnieniem mieszanym (od alkoholu i środków odurzających), na podstawie indywidualnego programu opracowanego przez psychologa i zawierającego: zakres, cele i metody oddziaływań, kryteria realizacji programu oraz zadania do realizacji (indywidualne sesje z psychologiem). Osadzony wziął udział w czterech sesjach ukierunkowanych na zmotywowanie do podjęcia leczenia odwykowego w warunkach wolnościowych i zachowania abstynencji (w ocenie przebiegu i efektów krótkiej interwencji wskazano, iż cele oddziaływań zostały zrealizowane, a skazany powrócił do uczęszczania w mityngach AA odbywających się na terenie Zakładu);
- w każdym przypadku objęcia skazanego systemem programowanego oddziaływania wychowawcy diagnozowali problemy mogące utrudnić mu readaptację społeczną i opracowywali indywidualne programy oddziaływania (IPO), które następnie były zatwierdzane przez komisję penitencjarną. Realizacja zadań nałożonych na skazanych poddawana była weryfikacji przez wychowawców w ramach okresowych ocen postępów w resocjalizacji (na ich podstawie dokonywano aktualizacji IPO). Wszystkie indywidualne programy oddziaływania spełniały wymogi formalne określone w § 14 ust. 1-2 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 sierpnia 2003 r. w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych²²;
- wszyscy skazani brali udział w programach readaptacyjnych (trwających dłużej niż jeden dzień), w tym: trzy osoby uczestniczyły w jednym programie, trzy - w dwóch i cztery w trzech programach; pięciu skazanych brało udział w programie opartym na szerokich podstawach teoretycznych o udokumentowanej skuteczności (ART);
- działania mające na celu przygotowanie skazanych do wolności w trybie art. 164 kkw polegały na wyznaczeniu przez komisję penitencjarną 6-miesięcznego okresu przygotowawczego oraz zwróceniu się do zespołu kuratorskiej służby sądowej o wyznaczenie kuratora w celu opracowania i realizacji programu wolnościowego (we wszystkich programach wolnościowych zawarto inne zadania niż określone w IPO, np. poszukiwanie zatrudnienia, pomoc rodzinie). W analizowanych sprawach nie udokumentowano współpracy z kuratorem realizującym program wolnościowy ani z kuratorem przyszłego miejsca zamieszkania osadzonego. Dyrektor ZK wyjaśnił: „W trakcie realizacji programu wolnościowego wychowawcy współpracują z kuratorem sądowym. Kurator, opracowując zadania do programu wolnościowego, korzysta z wiedzy wychowawcy oddziału. Wychowawca, w trybie roboczym, monitoruje także realizację programu wolnościowego. Dokumentowanie realizacji programu leży po stronie instytucji uprawnionej do jego opracowania i realizacji. Do kuratorów właściwych dla miejsca przyszłego zamieszkania osoby opuszczającej zk często wychowawcy występują z prośbą o sporządzenie wywiadu środowiskowego, w oparciu o który następnie przygotowują skazanego do opuszczenia zk. Po opuszczeniu zk przez skazanego administracja jednostki nie ma prawa ingerować w życie osadzonego. Zajmują się tym instytucje takie jak np. kuratorzy, urzędy pracy czy ośrodki pomocy społecznej. Jeśli wychowawca widzi potrzebę objęcia skazanego oddziaływaniami przez ww. instytucje zwraca się pisemnie o objęcie pomocą postpenitencjarną osadzonego po opuszczeniu zk”.

²¹ Skazany w dniach 13.04.-12.08.2011 r. przebywał na Oddziale Terapeutycznym w ZK we Włodawku dla osób uzależnionych od środków odurzających i substancji psychotropowych (wycofany po skróceniu pobytu w OT do 4 miesięcy i ograniczeniu programu do zajęć edukacyjnych – z powodu zachowań agresywnych).

²² Dz. U. z 2013 r., poz. 1067 (zwane w dalszej treści rozporządzeniem w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych).

Żaden z trzech osadzonych korzystających z przygotowania do zwolnienia nie wymagał i nie otrzymał przed wyjściem na wolność pomocy określonej w art. 166 § 3 i 167a § 3 kkw, ani pomocy w uzyskaniu dokumentu tożsamości (co każdorazowo ustalano na podstawie weryfikacji potrzeb penitencjarnych oraz w rozmowie końcowej przed opuszczeniem ZK). Dwóm skazanym wydano zezwolenia na czasowe opuszczenie Zakładu, w trybie art. 165 § 2 kkw, m.in. w celu poszukiwania pracy oraz umożliwienia pobytu z rodziną (informacje o zachowaniu skazanego podczas tych przepustek uzyskiwano od właściwych miejscowo komisariatów Policji). W dwóch zbadanych przypadkach odległość przyszłego miejsca pobytu osadzonych zwalnianych z ZK w Czerwonym Borze nie uzasadniała zmiany jednostki penitencjarnej (jeden skazany wystąpił z prośbą o przeniesienie go do ZK w Grądach Woniecko, wskazując, iż jest on położony najbliżej miejsca jego zamieszkania; prośby tej nie uwzględniono ze względu na pełne zaludnienie ZK w Grądach Woniecku). (dowód: akta kontroli str. 372-453, 489)

Wśród losowo wybranych 30 skazanych²³ na wieloletnie kary pozbawienia wolności (co najmniej 5 lat) przeprowadzono anonimową ankietę (badanie było dobrowolne) dotyczącą kontaktów z wychowawcą i psychologiem oraz skuteczności programów readaptacyjnych:

- 93,3% ankietowanych (28 osób) wiedziało kto jest ich wychowawcą,
- 60% ankietowanych deklaroowało codzienny kontakt z wychowawcą, po 13,3% ankietowanych wskazało, że kontaktuje się z wychowawcą raz lub kilka razy w tygodniu. Kontakt z wychowawcą kilka razy w miesiącu miało 10% ankietowanych, zaś rzadziej 3,3%,
- spotkanie z inicjatywy wychowawcy we wrześniu 2014 r. miało 80% ankietowanych,
- czas oczekiwania na spotkanie z wychowawcą w okresie od 1 stycznia 2014 r. do dnia wypełnienia ankiety wynosił 1 dzień w przypadku 33,3% ankietowanych, zaś 53,3% wskazało, że sytuacja taka nie miała miejsca. Tydzień lub dłużej na spotkanie z wychowawcą oczekiwał jeden ankietowany, natomiast trzech (10%) wskazało, że czas oczekiwania wynosił kilka dni (do tygodnia),
- za wyjątkiem jednej osoby, pozostałe wiedziały do kogo należy się zwrócić, aby spotkać się z psychologiem. Cztery osoby ankietowane zgłosiły następujące uwagi dotyczące współpracy w wychowawcą i psychologiem: „wychowawcy i psychologowie z racji ogromu obowiązków mają mało czasu dla nas”, „zbyt długi okres oczekiwania na załatwienie prośby”, „wychowawca nie bardzo chce pomagać w kontakcie z rodziną przez dodatkowe telefony i widzenia”, „opieszłość i lekceważenie jest na porządku dziennym - trudno jest doprosić się załatwienia spraw”,
- 20% ankietowanych wskazało, że w okresie od 1 stycznia 2014 r. uczestniczyli w jednym programie resocjalizacyjnym, 16,7% uczestniczyło w dwóch programach, 46,7% w trzech lub więcej, zaś 13,3% ankietowanych odpowiedziało, że nie uczestniczyli w żadnym programie,
- 80% ankietowanych wskazało, że programy resocjalizacyjne, w których wzięli udział będą przydatne po powrocie na wolność, zaś przeciwnego zdania było 16,7% (jeden z ankietowanych nie udzielił odpowiedzi). Trzy osoby zgłosiły następujące uwagi: „zbyt mała liczba programów”, „mało zajęć, na które można by wychodzić z celi”, „zajęcia resocjalizacyjne to farsa, niczego nie wnoszą, są tylko dla przełożonych by poprawić statystyki”. (dowód: akta kontroli str. 454-457)

Dyrektor Zakładu, odnosząc się do wyników ankiet, podał m.in.:

- „z odpowiedzi ankietowanych nie wynika jaki jest oczekiwany charakter kontaktów i czas ich trwania. Kontakt z wychowawcą/psychologiem odbywa się w różnych formach: rozmowy w pokoju wychowawcy/psychologa, w celi mieszkalnej, w czasie wydawania posiłków, zajęć KO, sportowych, pracy, realizacji programów itp. Być może sformułowania pytań w ankiecie nie wskazały osadzonym na wszystkie formy kontaktu

²³ 86,7% ankietowanych odbywało karę pozbawienia wolności w trybie programowego oddziaływania, 13,3% w trybie zwykłym, ponadto 53,3% z nich odbywało karę w zakładzie typu zamkniętego, 36,7% - półotwartego i 10% - otwartego.

i osadzeni skupili się tylko na rozmowie w pokoju wychowawcy/psychologa. W mojej ocenie wychowawcy mają codzienny kontakt z osadzonymi. Ich miejsce i czas jest uzależniony od potrzeb samych skazanych, jak też określonych przez nas potrzeb resocjalizacyjnych. Jest grupa osadzonych, którzy oczekują bardzo częstego kontaktu z personelem, a inni osadzeni wręcz unikają tego kontaktu. Zadaniem wychowawców i psychologów jest dotarcie do każdego osadzonego. Codzienne sprawy osadzonych załatwiane są nie tylko przez pion penitencjarny (wychowawcy, psychologowie), ale także przez pozostały personel oddziału penitencjarnego: pielęgniarki, oddziałowych, kwatermistrza oddziałowego, pracownika działu ewidencji, finansów i innych. Wychowawca oddziału codziennie wizytuje cele mieszkalne. Nie jest więc możliwym, by jakkolwiek osadzony nie znał swego wychowawcy. Podobnie nie jest możliwym, by skazany kilka dni, tydzień lub dłużej czekał na kontakt z wychowawcą (chyba, że wychowawca danego oddziału był nieobecny, a osadzony nie chciał rozmawiać z wychowawcą zastępującym);

- niektóre prośby osadzonych wymagają opinii kilku pionów służb lub z innych względów nie mogą być załatwione „od ręki” np. prośba o transport do innej jednostki penitencjarnej, która wymaga pisemnej opinii dyrektora jednostki, do której osadzony chce być przetransportowany. Nie jest to związane z ilością obowiązków służbowych funkcjonariuszy pionu penitencjarnego. Osadzeni doskonale wiedzą, że wszelkie skargi i zastrzeżenia do pracy funkcjonariuszy (w tym wychowawców i psychologów) mogą zgłaszać zarówno w formie ustnej jak i pisemnej do kierowników działów, Dyrektora i jego zastępców, a także organów zewnętrznych;
- ocena zawarta przez osadzonych w ankietach może wynikać z frustracji i obawy niektórych skazanych czy poradzą sobie w życiu na wolności. Część osadzonych (mimo motywowania ich przez wychowawców i psychologów) nie chce odbywać kary w systemie programowanego oddziaływania i uczestniczyć w oferowanych przez administrację jednostki programach resocjalizacji, zajęciach KO czy sportowych (...).

(dowód: akta kontroli str. 491-492)

Dyrektor ZK, wskazał następujące problemy w zakresie skutecznej readaptacji społecznej skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności:

- braki etatowe w dziale penitencjarnym rodzące duże obciążenie wychowawców i psychologów (zbyt liczne grupy wychowawcze),
- niedostatki infrastrukturalne (zbyt mała liczba pomieszczeń do pracy z osadzonymi),
- mała ilość środków finansowych na oddziaływanie readaptacyjne (przy większych środkach można byłoby np. pozyskać zewnętrznych specjalistów do współpracy w zakresie readaptacji osadzonych, bądź zakupić większą ilość sprzętu i materiałów do prowadzenia programów),
- niedoetatyzowanie jednostki (np. zbyt mała liczba funkcjonariuszy działu ochrony, co rodzi problemy z doprowadzaniem na zajęcia, dozorowaniem itp.),
- sytuacja na lokalnym rynku pracy uniemożliwia zwiększenie zatrudnienia osadzonych,
- oddalenie od ośrodków miejskich, a co za tym idzie placówek kulturalno-oświatowych i sportowych.

(dowód: akta kontroli str. 490)

Ustalone
nieprawidłowości

W działalności kontrolowanej jednostki w przedstawionym wyżej zakresie stwierdzono następujące nieprawidłowości:

1. Nie wyegzekwowano, sprawozdania z realizacji programu *Warsztaty Bożonarodzeniowe „Barwy tradycji”* (realizowanego przez podmiot zewnętrzny w okresie od 3 listopada do 15 grudnia 2012 r.). Kierownik działu penitencjarnego wyjaśnił, że „nie było potrzeby sporządzania sprawozdania, ponieważ efektem współpracy z wykonawcą były konkretne wytwory, np. obrazy, ozdoby choinkowe, karty świąteczne, itp.” Zgodnie z § 3 ust. 3 zarządzenia nr 2/04 realizacja programu resocjalizacyjnego powinna być udokumentowana stosownym sprawozdaniem (z którego będzie wynikać, jakie cele służące przygotowaniu do readaptacji społecznej skazanych, określone w § 2 ust. 1 pkt 1 wymienionego zarządzenia, osiągnięto na skutek realizacji programu).

(dowód: akta kontroli str. 368-371, 495)

2. Niektóre zadania zawarte w indywidualnych programach oddziaływań nie były rzetelnie sformułowane, tj. były zbyt ogólne i wynikały z praw i obowiązków skazanych, zaś – zgodnie z § 14 ust. 3 rozporządzenia w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych – w IPO powinny być określone zadania mające na celu eliminację przyczyn popełnionego przez skazanego przestępstwa oraz związane z naprawą szkód wyrządzonych tym przestępstwem. I tak w trakcie kontroli stwierdzono, że:
- osadzonym nr 309047, 260902 i 1286646 określono zadania polegające na korzystaniu z zasobów biblioteki i czytaniu dostępnej literatury;
 - osadzonym nr 853177, 1294203, 260902, 3957, 1153378 i 891968 wyznaczano zadania polegające na dobrym wywiązywaniu się z obowiązków nałożonych w miejscu pracy;
 - osadzonemu nr 1286646 wyznaczono zadanie polegające na zgłaszaniu się ze swoimi problemami do przełożonych, bezkonfliktowym rozwiązywaniu problemów i utrzymywaniu dobrych relacji ze współosadzonymi, a także udziale w zajęciach kulturalno-oświatowych, zgodnie z zainteresowaniami skazanego i możliwościami ZK (aktualizacja IPO z 24 kwietnia 2012 r.).
- (dowód: akta kontroli str. 372-379, 384-391, 435-438)

Kierownik działu penitencjarnego wyjaśnił, że: „[1] wyznaczanie zadań w postaci właściwego wywiązywania się z obowiązków nałożonych w miejscu pracy wynikało z faktu, że wielu osadzonych nie ma nawyku pracy i miało na celu wyrobienie u nich nawyku sumiennego wykonywania powierzonych im zadań, [2] nałożenie na skazanego 1286646 zadań polegających na zgłaszaniu się ze swoimi problemami do przełożonych, bezkonfliktowym rozwiązywaniu problemów i utrzymywaniu dobrych relacji ze współosadzonymi (...) wydawało się zasadne, z uwagi na konfliktowość osadzonego oraz wyczerpanie ambitniejszej oferty oddziaływań, [3] wychowawcom zdarzało się nakładać zadanie polegające na korzystaniu z zasobów biblioteki. Najczęściej motywowane to było wyczerpaniem oferty oddziaływań penitencjarnych”.

(dowód: akta kontroli str. 494)

Najwyższa Izba Kontroli podkreśla, że zadania w IPO mają przede wszystkim eliminować przyczyny popełnionego przestępstwa, zatem np. w przypadku zobowiązania osadzonego do korzystania z zasobów biblioteki, powinno się wskazać konkretną pozycję książkową lub temat lektury odpowiednio dobrany dla danej osoby (co nie oznacza, że skazany nie może przeczytać także innych pozycji dostępnych w bibliotece). Zawieranie w indywidualnych programach oddziaływania zadań zbyt ogólnych, wynikających z praw i obowiązków skazanego określonych w kkw (np. korzystanie z zajęć kulturalno-oświatowych i biblioteki, poprawne zachowanie) zostało ocenione jako niewłaściwe również w piśmie Dyrektora Generalnego SW nr BP-073-284/13/2441 z dnia 22 listopada 2013 r., dotyczącym najczęściej występujących nieprawidłowości w prowadzeniu i organizowaniu działań penitencjarnych.

3. Aktualizacja IPO skazanego nr 309047 z dnia 10 września 2012 r. została dokonana dopiero po upływie ponad 9 miesięcy od poprzedniej (z 28 listopada 2011 r.), w której zawarte było jedno zadanie, polegające na ukończeniu kursu komputerowego w ciągu 2 miesięcy. Ponadto okresową ocenę postępów w resocjalizacji z 14 marca 2012 r. sporządzono nierzetelnie (odnotowano w niej bowiem, że zadania z IPO realizowane są w stopniu dobrym, a program nie wymaga aktualizacji, mimo iż osadzony nie uczestniczył w żadnym kursie). Kierownik działu penitencjarnego wyjaśnił: „Po przeprowadzonej w dniu 14 marca 2012 r. rozmowie z wychowawcą ds. pomocy postpenitencjarnej uzyskano informację, że ze względu na brak środków nie są realizowane żadne kursy zawodowe. Osadzony dopytywał o kurs komputerowy, zgłaszał się na rozmowy wychowawcze w tej sprawie, w związku z czym zaangażowanie osadzonego oceniono jako dobry stopień realizacji zadania. Ponieważ kurs się nie odbył, a skazany bardzo chciał ukończyć kurs zawodowy, zadanie to pozostawiono do dalszej realizacji”.
- (dowód: akta kontroli str. 446-450, 494)

4. Programy readaptacyjne Hiob, Duluth i ART²⁴ realizowane były na podstawie podręczników i skryptów do prowadzenia zajęć, które nie zawierały elementów określonych w § 3 ust. 1 zarządzenia nr 2/04. Wymogów określonych w wymienionym przepisie nie spełniał również Program readaptacji społecznej *Warsztaty Bożonarodzeniowe „Barwy tradycji”* realizowany przez podmiot zewnętrzny w okresie od 3 listopada do 15 grudnia 2012 r. (dowód: akta kontroli str. 314-371)

Dyrektor ZK wyjaśnił: „Programy Duluth, Hiob i ART są programami autorskimi, wytworzonymi poza służbą, skierowanymi do realizacji przez CZSW. CZSW organizował także szkolenia trenerów, którzy aktualnie prowadzą te programy. Funkcjonariusze realizujący je nie mają więc prawa ich zmieniać czy dostosowywać do § 3 ust. 1 Zarządzenia nr 2/04 Dyrektora Generalnego SW z dnia 24 lutego 2014 r. co zostało jednoznacznie potwierdzone w trakcie kontroli CZSW przeprowadzonej w okresie od 28.11 do 2.12.2011 r.”. Kierownik działu penitencjarnego, odnosząc się do programu readaptacji „Barwy tradycji”, wyjaśnił: „Nie kwestionowaliśmy programu przedstawionego przez wykonawcę, ponieważ na podstawie wcześniejszej współpracy znaleźliśmy jego warsztat i profesjonalizm”. (dowód: akta kontroli str. 488, 495)

W ocenie NIK realizowane w ZK programy ART, Duluth i Hiob były programami ramowymi, wymagającymi uszczegółowienia na potrzeby konkretnej edycji, zaś wykorzystywane w tym celu skrypty i podręczniki mogą stanowić ewentualny załącznik w zakresie teoretycznego modelu, czy metody. NIK zauważa, iż nieprawidłowość ta miała charakter formalny i nie wpływała na zasadność realizacji wymienionych programów resocjalizacyjnych.

Uwagi dotyczące
badanej działalności

1. Programy resocjalizacyjne szczegółowo badane w trakcie kontroli (10) poddano również opinii prof. dr hab. Zbigniewa Lasocika - biegłego z zakresu kryminologii i polityki kryminalnej, zatrudnionego w Instytucie Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Wydziału Stosowanych Nauk Społecznych i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego. Zadaniem biegłego była ocena:

- czy programy te sprzyjają przygotowaniu do readaptacji społecznej skazanych, a jeśli tak to w jakim stopniu?
- czy jakość poszczególnych elementów programów określonych w § 3 ust. 1 zarządzenia nr 2/04 jest wystarczająca, adekwatna?
- czy sposób oceny efektów programów jest właściwy i pozwala realnie stwierdzić te efekty, które wystąpiły u osadzonych?

W konkluzji swojej opinii biegły stwierdził, że programy „Oswoić stres”, „Psycho-BHP”, „Wydostać się z butelki” i „Edukacja informatyczna”, noszą w sobie element przygotowania do opuszczenia więzienia i ewentualnej readaptacji. Dwa pierwsze oferują elementarz radzenia sobie z własną psychiką, trzeci – z problematyką uzależnień na poziomie indywidualnym, a czwarty może stanowić inspirację do intensywnej edukacji komputerowej, co może zaowocować umiejętnościami przydatnymi po zwolnieniu. Biegły podkreślił jednak, że w każdym z tych programów występowała ograniczona intensywność podejmowanych działań i taką też miarą trzeba mierzyć ich rezultaty. Pozostałe programy („Klub filmowy”, „Program aktywizacji kulturalnej”, „Wyplatanie wikliny”, „Sport to zdrowie”, „Śpiewać każdy może (...)” i „Upowszechnianie czytelnictwa”) stanowią – w ocenie biegłego: (...) projekty, których autorzy oferują więźniom ciekawe formy spędzania wolnego czasu (czytelnictwo, sport, muzyka) plus elementy edukacji, przez co, w jakimś zakresie, mogą one prowadzić do samodoskonalenia się uczestników. Jednak przesądzanie o znaczących walorach readaptacyjnych tych programów byłoby chyba nieuzasadnione”.

(dowód: akta kontroli str. 304-306)

Dyrektor ZK, odnosząc się do opinii o ograniczonej intensywności działań podejmowanych w ramach realizacji niektórych programów wyjaśnił: „Trudno się zgodzić z takim wnioskiem. Intensywność działań jest różna w zależności od założeń programowych i decyduje o tym autor programu na podstawie teoretycznego modelu programu zbudowanego w oparciu o dostępną na ten temat wiedzę. I np. programy

²⁴ Wymienione programy, z uwagi na braki formalne, nie były przedmiotem opinii biegłego.

mające charakter edukacyjny i psychokorekcyjny ("Oswoić stres", "Psycho-BHP", "Wydostać się z butelki" i "Edukacja informatyczna") w swej naturze działają w następujący sposób – podczas zajęć osadzeni zdobywają nowe informacje, uczą się nowych umiejętności, które analizują i trenują w okresie pomiędzy kolejnymi zajęciami. Praca własna osadzonych jest omawiana na kolejnych zajęciach. Ta ich praca osobista jest niezbędną częścią programu, która zwiększa prawdopodobieństwo wewnętrznej przemiany skazanych. Kumulacja zajęć utrudnia refleksję nad poruszonym w trakcie zajęć problemem i uniemożliwia trenowanie nowo nabytych umiejętności. W tym czasie osadzeni korzystają z indywidualnej pomocy prowadzących. W przypadku, gdy program zawiera dodatkowo element twórczej aktywizacji osadzonych ("Psycho-BHP") intensywność oddziaływań jest zdecydowanie większa. W trakcie każdej edycji tego programu było to od 40 do 61 zajęć grupowych, które odbywały się od 2 do 5 razy w tygodniu nie licząc rozmów indywidualnych prowadzonych w ramach programu i dokumentowanych w aktach osadzonych trudno mówić o ograniczonej intensywności podejmowanych oddziaływań". (dowód: akta kontroli str. 310-311)

Dyrektor nie zgodził się z opinią, iż programy "Klub filmowy", "Program aktywizacji kulturalnej", "Wyplatanie wikliny", "Sport to zdrowie", "Śpiewać każdy może" i "Upowszechnienie czytelnictwa" nie posiadają znaczących walorów readaptacyjnych. Wskazał, iż wymienione programy adresowane były m.in. do skazanych którzy:

- nie mieli wystarczających umiejętności oraz pomysłu na zagospodarowanie czasu wolnego, a także motywacji lub zdolności do kończenia rozpoczętych przedsięwzięć, co powodowało często rezygnację z pracy,
- nie posiadali umiejętności przegrywania i godzenia się z porażkami (zajęcia sportowe dawały możliwość zmierzenia się z takimi sytuacjami, ponadto uczyły postaw fair play),
- mieli braki w edukacji w zakresie wiedzy ogólnej, co u wielu z nich powodowało poczucie niskich kompetencji i hamowało w podejmowaniu wyzwań codziennego życia oraz twórczego myślenia (zajęcia z zakresu czytelnictwa czy aktywizacji kulturalnej rozwijają sferę poznawczą uczestników programu i rozbudzają ciekawość, która jest pierwszym stopniem i warunkiem koniecznym do świadomego podejmowania trudu własnego rozwoju),
- posiadali ubogie umiejętności społeczne, co skutkowało trudnościami w pracy w grupie (zajęcia z aktywizacji kulturalnej, sportowe i muzyczne charakteryzuje praca zespołowa oraz umiejętność podejmowania decyzji i ponoszenie odpowiedzialności za efekt wspólnej pracy),
- wykazywali postawę egocentryczną, wynikającą niejednokrotnie z głęboko zaburzonej osobowości (zajęcia filmowe i artystyczne, niosą ze sobą przekaz o różnorodności świata – takie spojrzenie wskazuje osadzonym na wagę empatii, tolerancji i szacunku wobec innych),
- w większości pochodzili ze środowisk, gdzie swoistą tradycją jest pasożytniczy tryb życia, niechęć do podejmowania jakiegokolwiek społecznie akceptowanej i pożądanej aktywności, a niekiedy wyuczona bezradność (motywacja zewnętrzna służyć miała wyrabianiu w tych skazanych poczucia sprawczości – uzyskanie korzyści za poniesiony trud w realizacji zadań wynikających z programu kształtującego prospołeczne postawy, zwiększy prawdopodobieństwo powtarzania takich zachowań w przyszłości).

Do najważniejszych efektów realizowanych programów, służących readaptacji społecznej skazanych, Dyrektor zaliczył: [1] wzrost poczucia kompetencji skazanych w każdej dziedzinie, także w sferze emocjonalnej (konstruktywne rozpoznawanie i wyrażanie emocji, empatia, wrażliwość na piękno i drugiego człowieka), poznawczej (poszerzenie wiedzy ogólnej) i behawioralnej (nabycie konkretnych umiejętności, twórcze zagospodarowanie czasu wolnego), [2] wzrost poczucia sprawczości skutkujący wzięciem odpowiedzialności za skutki swoich poczynań, [3] wzrost wrażliwości skutkujący większą empatią, zmniejszeniem egocentryzmu, minimalizacją ryzyka celowości naruszania dóbr osobistych innych osób, oraz zwiększeniem

prawdopodobieństwa zadośćuczynienia pokrzywdzonym, [4] kształtowanie uczuć wyższych i wiedzy o elementarnych pojęciach ważnych dla rozwoju osobistego, życia społecznego i rodzinnego, takich jak: dobro, odpowiedzialność, piękno, sprawiedliwość poprzez odniesienie do literatury, muzyki sportu czy religii.

(dowód: akta kontroli str. 311-312)

Biegły zwrócił także uwagę, że metoda oceny efektów poszczególnych programów jest dalece niewystarczająca, ponieważ nie wykracza poza określenie czasu trwania projektu, wskazanie liczby uczestników oraz przedstawienie listy zrealizowanych przedsięwzięć (często nieprecyzyjnej, jak w projekcie sportowym). Wskazał ponadto, iż autorzy programów za wszelką cenę starali się wykazać jak najwięcej efektów, nie bacząc na ich realizm. Na przykład efekty programu zajęć sportowych, w którym uczestniczyło 300 skazanych przedstawiono w 10 rozbudowanych punktach, wśród których jest następujący: „[skazani] wyrobili przekonanie o potrzebie aktywności ruchowej, rekreacyjnej, zdrowotnej, sportowej w życiu codziennym”, lecz nie odnotowano na jakiej podstawie autor programu twierdzi, że skazani takie przekonanie w sobie wyrobili. Jako nierealistyczne biegły ocenił również następujące efekty programu dotyczącego problematyki radzenia sobie z uzależnieniami: „[skazani] dokonali autodiagnozy własnego stylu spożywania alkoholu; mieli możliwość uświadomienia sobie psychologicznych, prawnych i zdrowotnych konsekwencji bycia uzależnionym”, dokonali podważenia mitów i stereotypów wzmacniających trwanie w uzależnieniu”. Zwrócił uwagę, że osiągnięcie takich efektów jest często niemożliwe w ramach specjalistycznych programów terapeutycznych, trwających po kilka miesięcy. W ocenie biegłego o tym, że ocena efektów programów jest szlampowa świadczy np. to, że w sprawozdaniach z realizacji kilku programów znajduje się ten sam tekst dotyczący podstawowych wskaźników efektywności programu. (dowód: akta kontroli str. 305-306)

Odnosząc się do powyższych uwag Dyrektor wyjaśnił: „(...) W sferze możliwości i kompetencji zk nie leży prowadzenie długofalowych, pogłębionych badań ewaluacyjnych, którymi, ze swej istoty, zajmują się placówki naukowo-badawcze, w szczególności ośrodki akademickie. (...) Oczwistym jest, że osiągnięcie w ramach powyższych programów pełnych i trwałych efektów w postaci wyrobienia lub zmiany przekonań czy podważenia błędów poznawczych osadzonych, jest trudne do osiągnięcia i nie taka była intencja autorów programu. Nie było też ich zamiarem przekonanie oceniającego program Dyrektora o takim efekcie. Jest to ewidentny skrót myślowy piszącego sprawozdania. Wpis ten oznacza, że dostrzeżono efekty możliwe do osiągnięcia w ramach jednostki niewyspecjalizowanej w oddziaływaniach terapeutycznych. Osadzeni zostali zapoznani z typowymi błędami poznawczymi w myśleniu osoby uzależnionej (mitami i stereotypami na temat spożywania alkoholu oraz osób uzależnionych), ich rolą w rozwoju i podtrzymywaniu uzależnienia oraz z możliwościami restrukturyzacji tych przekonań, co jest drogą do zdrowienia, do wychodzenia z nałogu. Jest to część programu, której celem jest m.in. zapoznanie i oswojenie osadzonych z programem terapeutycznym realizowanym w ośrodkach terapii uzależnień. Efekt określony jako zmiana przekonań, w dużym uproszczeniu miał odzwierciedlać wzrost motywacji osadzonych do udziału w terapii odwykowej oraz pogłębiania wiedzy na temat możliwości kształtowania swojego życia poprzez wyzwolenie się ze stereotypowego myślenia. Podobnym uproszczeniem było sformułowanie o wyrobieniu w sobie przez skazanych przekonania o potrzebie aktywności ruchowej, rekreacyjnej, zdrowotnej, sportowej w życiu codziennym. Dokonywana przez nas w sprawozdaniach ocena ma charakter typowo praktyczny i nie zmierza do weryfikowania teoretycznego modelu programu.

(...) Z racji wielości beneficjentów programów przy jednoczesnym podobieństwie czynników ryzyka, jakie powinny podlegać zmianie, naturalnym jest zbieżność celów w różnych programach. Forma oddziaływań jest różna w zależności, między innymi, od kompetencji i cech osobistych prowadzących, jednak cele są bardzo podobne, gdyż potrzeby osadzonych są podobne. Stąd też osiągnięte efekty kolejnych programów wielokrotnie będą zbieżne. Ponadto osadzeni mogą uczestniczyć w różnych

programach nastawionych na zmianę podobnych czynników ryzyka, mają większą szansę na doświadczenie tej zmiany, wzmacnianie jej i trwałość tych zmian”.

(dowód: akta kontroli str. 312-313)

Biegły stwierdził ponadto, że:

- *niemal wszystkie programy są relatywnie bogate, jeśli chodzi o tzw. „podstawę teoretyczną”, tak jak wymaga tego zarządzenie nr 2/04 („trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że autorzy nadmiernie i sztucznie budują skomplikowane teorie prostych czynności edukacyjnych”),*
- *niemal wszystkie programy zawierają „czynniki ryzyka, których zmiana będzie prowadzić do zmniejszenia ryzyka powrotu do przestępstwa” (biegły wskazał ponadto, że w przypadku tego elementu programów częstą praktyką jest kopiowanie tego samego tekstu in extenso lub w wersji częściowo modyfikowanej, a tylko nieliczni autorzy programów podjęli próbę zmierzania się z tym trudnym zadaniem po swojemu),*
- *słabością niemal wszystkich programów jest ich warstwa celowościowa, bowiem autorzy „mieszają cele i środki” (biegły zwrócił uwagę, że celem wielu programów jest „dostarczenie wiedzy”, podczas gdy rzeczony „dostarczenie wiedzy” jest lub może być tylko środkiem do osiągnięcia szeregu różnych celów),*
- *słabością wszystkich programów są przedstawione sprawozdania (w ocenie biegłego nie przynoszą one informacji o wartości dodanej zrealizowanych programów, nie pokazują trudności, z wyjątkiem organizacyjnych, i niewiele wnoszą w kwestii planowania kolejnych inicjatyw).*

(dowód: akta kontroli str. 300-304)

Dyrektor, odnosząc się do powyższych ocen, wskazał, iż wykorzystywanie w programach *„bogatych źródeł teoretycznych”* jest wynikiem kompetencji i dobrego przygotowania merytorycznego kadry penitencjarnej. Wyjaśnił ponadto, że powtarzanie takich samych czynników ryzyka, których zmiana będzie prowadzić do zmniejszenia ryzyka powrotu skazanego do przestępstwa nie ma wpływu na zawartość merytoryczną programów. Komentując niską ocenę warstwy celowościowej programów dyrektor wyjaśnił, że: *„Rzeczywiście, w pojedynczych programach zostały użyte skróty myślowe. Oczywiście jest jakie cele za nimi stoją. Są to przypadki jednostkowe w przytoczonym w raporcie biegłego przykładzie i dotyczą dwóch programów. Ponadto, nie ulega wątpliwości, że programy informacyjne lub edukacyjne mają za zadanie dostarczenie informacji”.*

Odnosząc się do sprawozdań z realizacji programów dyrektor wskazał iż: *„Lektura sprawozdań z programów podlegających ocenie biegłego nie wykazała, by w którymkolwiek sprawozdaniu była mowa o trudnościach organizacyjnych. Ponadto, np. w sprawozdaniu z programu „Psycho-BHP” wskazano na: [1] trudności w zrealizowaniu założeń programu w pracy z osobami upośledzonymi umysłowo i ze znacznymi zmianami otępiennymi (...), [2] znaczące postępy w radzeniu sobie ze stresem i tendencjami do autoagresji uczestników programu, wobec których w trakcie realizacji projektu ustała przyczyna stosowania wzmożonego dozoru, gdyż znacząco obniżył się poziom ryzyka suicydalnego z ich strony, [3] opisano też zmiany w relacjach rodzinnych dwóch spośród uczestników, co znacząco wpłynęło nie tylko na ich nastrój, ale na przygotowanie się do powrotu do środowiska, z którego wyszli (...), [4] opisano nowe formy oddziaływań wprowadzane w poszczególnych edycjach i zaplanowano włączenie kolejnych w następnych edycjach.*

W sprawozdaniach z programów: „Aktywizacja Kulturalna”, „Upowszechnianie czytelnictwa”, „Wydostać się z butelki”, „Klub filmowy” ujęto szeroko rozumiany (w zależności od tematyki programu) „wzrost zainteresowania” poruszanym tematem, który uwidaczniał się przez samodzielne szukanie nowych informacji w tym obszarze. Jeżeli uwzględnimy często obserwowaną cechę naszych podopiecznych jaką jest brak zainteresowania czymkolwiek, skutkujący pasożytniczym trybem życia i popadaniem w ten sposób w konflikt ze społeczeństwem i prawem, efekt taki należy, w naszej ocenie, uznać za jak najbardziej readaptacyjny społecznie. Ujęcie go więc

w sprawozdaniu (za każdym razem uzasadniono na jakiej podstawie dostrzeżono ten wzrost) jest jak najbardziej zasadne i właściwe. (dowód: akta kontroli str. 309-310)

2. Mimo działań podejmowanych przez dyrekcję Zakładu, nie zapewniono odpowiedniego standardu w zakresie liczby skazanych przypadających na jednego wychowawcę i psychologa. W okresie objętym kontrolą na jednego wychowawcę liniowego przypadało:

- wg stanu na 31 grudnia 2012 r.: od 59 skazanych (na oddziale A1 dla tymczasowo aresztowanych i skazanych oraz na oddziale B1) do 90 (na oddziale F2),
- wg stanu na 31 grudnia 2013 r. i na koniec I półrocza 2014 r.: od 20 (na oddziale B1; wychowawca ten koordynował również zadania związane z realizacją szkoleń) do 90 skazanych (na oddziale F2),

Na jednego psychologa przypadało: od 134 do 278 osadzonych (wg stanu na 31 grudnia 2012 r.) i od 134 do 369 osadzonych (wg stanu na dzień 31 grudnia 2013 r. i na koniec I półrocza 2014 r. Pomimo zmian dokonanych w październiku 2014 r.²⁵ tylko dwóm wychowawcom powierzono grupy nieprzekraczające 30 skazanych, zaś na każdego z pozostałych 15 wychowawców przypadało od 44 do 76 skazanych (jednemu z czterech psychologów powierzono opiekę nad 181 skazanymi, zaś na pozostałym trzech przypadało od 207 do 245 skazanych). Zgodnie z zaleceniami Dyrektora Generalnego Służby Więziennej²⁶, w zakładach karnych na jednego wychowawcę powinno przypadać maksymalnie 40 osadzonych, natomiast na jednego psychologa – 200. Dyrektor ZK wyjaśnił, że „wielokrotnie występował z prośbą do Dyrektora Okręgowego Służby Więziennej w Białymstoku o doetatyzowanie jednostki (np. w dniach 2 lutego i 30 maja 2012 r. oraz 21 stycznia 2013 r. – przyp. aut.). Niestety prośby te były załatwiane negatywnie. Aktualnie zgodnie ze standardami pracy penitencjarnej (...) jednostce brakuje pięciu etatów wychowawców oddziałów i jednego etatu psychologa. Nadto dwóch wychowawców oddziałów przebywa na urlopie macierzyńskim/długoterminowym zwolnieniu (...)”.

(dowód: akta kontroli str. 118-120, 157-166, 489)

3. NIK zwraca uwagę, że na wszystkich osadzonych w ZK w Czerwonym Borze przypada tylko jeden wychowawca ds. postpenitencjarnych, który ponadto zajmuje się prowadzeniem biblioteki i weryfikacją danych zamieszczanych w systemie Noe.NET. Dyrektor Zakładu wyjaśnił, że „w obecnej sytuacji obciążenie wychowawcy ds. pomocy postpenitencjarnej nie jest większe niż pozostałych wychowawców. W przypadku otrzymania etatów do działu penitencjarnego kierownictwo jednostki rozważy zmiany w dotychczasowych zakresach czynności”. (dowód: akta kontroli str. 489)
4. W ocenie 52,6% ankietowanych wychowawców i 3 psychologów w ZK nie wprowadzono mechanizmu tzw. superwizji, obejmującego regularne spotkania z innymi specjalistami w dziedzinie readaptacji społecznej osadzonych (z tej grupy 90% wychowawców uznało, że przyjęcie takiego rozwiązania byłoby ważne i przydatne, zaś psychologowie wyrazili pogląd, że byłoby ono również niezbędne w ich pracy). Dyrektor ZK wyjaśnił m.in. iż „obowiązujące przepisy dotyczące pracy penitencjarnej nie dają podstaw do wprowadzenia mechanizmu superwizji (...) Wychowawcy i psychologowie mogą kontaktować się z innymi funkcjonariuszami działu penitencjarnego i innymi funkcjonariuszami i pracownikami w indywidualnych sprawach związanych z prowadzeniem oddziaływań penitencjarnych, a także z kierownikiem działu i jego zastępcą i kierującym oddziałem penitencjarnym zastępcą dyrektora (...). „Przy realizacji konkretnych programów resocjalizacji np. Duluth’a superwizję dla trenerów realizuje CZSW”. Najwyższa Izba Kontroli zwraca uwagę, że co prawda wymiana doświadczeń w zakresie pracy z osadzonymi, pomiędzy wychowawcami i przełożonymi jest istotna, jednak nie zastąpi zinstytucjonalizowanej superwizji, prowadzonej w sposób ciągły,

²⁵ W odpowiedzi na zalecenia Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 8 sierpnia 2014 r. (pismo nr BP-073-322/14/1923) przekazane jednostce przez Dyrektora Okręgowego Służby Więziennej w Białymstoku w dniu 7 października 2014 r. (pismo nr OI/P-073/31/14/3819).

²⁶ Wytyczne Dyrektora Generalnego Służby Więziennej zawarte w piśmie BKS 219/12 dotyczące realizacji Programu racjonalizacji zatrudnienia w jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej.

której celem jest pomoc wychowawcy w przyjrzeniu się własnemu doświadczeniu w pracy z osadzonym i zdiagnozowaniu barier leżących zarówno po stronie wychowawcy jak i osadzonego. W ocenie NIK rozwiązanie takie mogłoby stanowić dobrą praktykę w ramach prowadzonych oddziaływań penitencjarnych.

(dowód: akta kontroli str.170, 179, 491-492)

4. Współpraca Zakładu z podmiotami zewnętrznymi w zakresie readaptacji społecznej skazanych

Opis stanu faktycznego

W celu ułatwienia społecznej readaptacji skazanych ZK współpracował w szczególności:

- z Zespołem Kuratorskiej Służby Sądowej przy Sądzie Rejonowym w Zambrowie m.in. podejmując działania przygotowujące skazanych do życia na wolności (polegające na zlecaniu kuratorom sądowym opracowania programów wolnościowych i ich realizacji), a także z innymi zespołami w zakresie zlecania przeprowadzenia wywiadów środowiskowych w trybie art. 14 kkw;
- z Gminnym Ośrodkiem Pomocy Społecznej w Zambrowie, na mocy porozumienia z dnia 13 czerwca 2000 r.²⁷ (m.in. w zakresie sporządzania wywiadów środowiskowych i współpracy z gminną komisją rozwiązywania problemów alkoholowych). ZK informuje również GOPS w Zambrowie o mieszkańcach Gminy Zambrów, opuszczających Zakład, w celu udzielenia im pomocy (z informacji uzyskanej z GOPS wynika, że na przestrzeni ostatnich 4 lat pomocy takiej udzielono trzem osobom);
- z Gminą Kolno i Miastem Zambrów w ramach zespołów interdyscyplinarnych powołanych do rozwiązywania problemów związanych z występowaniem przemocy w rodzinie (na podstawie porozumień zawartych w grudniu 2013 r.);
- z Powiatowymi Centrami Pomocy Rodzinie w Łomży i w Wysokiem Mazowieckiem w ramach realizacji programów korekcyjno-edukacyjnego dla osób stosujących przemoc w rodzinie (luty-czerwiec 2012 r. i marzec-czerwiec 2014 r.);
- z „Caritas” Diecezji Łomżyńskiej w zakresie integracji i aktywizacji osób opuszczających ZK w Czerwonym Borze.

(dowód: akta kontroli str. 498-538)

ZK współpracował także z Miejskim Domem Kultury i Domem Środowisk Twórczych w Łomży, Miejskim Ośrodkiem Kultury w Zambrowie, Regionalną Izbą Historyczną w Zambrowie, Miejską Biblioteką Publiczną w Łomży, Miejskim Ośrodkiem Pomocy Społecznej w Łomży, Biurem Porad Obywatelskich w Łomży, Szkołą Podstawową nr 4 w Zambrowie, Izbą Wydawców Prasy w Warszawie, Stowarzyszeniem Penitencjarnym „Patronat” w Białymstoku, Polskim Komitetem Olimpijskim w Warszawie, Nadleśnictwem Łomża, Schroniskiem dla zwierząt „Arka”, Wyższą Szkołą Zawodową i Policealną im. B. Jańskiego w Łomży oraz kościołami i związkami wyznaniowymi. Współpraca ta została wysoko oceniona przez Sędziego Penitencjarnego, który w sprawozdaniu z wizytacji przeprowadzonej w maju 2014 r. odnotował, że inicjatywa dyrekcji Zakładu w pozyskiwaniu do pomocy w readaptacji skazanych licznych instytucji, organizacji i stowarzyszeń pozwala znacznie wzbogacić ograniczone środkami finansowymi działania w zakresie organizacji czasu wolnego skazanych, ich kształcenia, zatrudnienia oraz przygotowania do życia na wolności.

(dowód: akta kontroli str. 70, 100)

Zakład nie współpracował bezpośrednio z Radą Główną do Spraw Społecznej Readaptacji i Pomocy Skazanym. Jak wyjaśnił Dyrektor ZK współpraca ta jest realizowana za pośrednictwem Rady Terenowej do Spraw Społecznej Readaptacji i Pomocy Skazanym dla Sądów Okręgowych w Białymstoku, Łomży i Suwałkach, poprzez uczestniczenie w corocznych posiedzeniach ww. Rady, w trakcie których omawiane są bieżące problemy z zakresu readaptacji skazanych.

(dowód: akta kontroli str. 487)

²⁷ Porozumienie z dnia 13 czerwca 2000 r. zawarte pomiędzy Ministerstwem Pracy i Polityki Społecznej a CZSW w sprawie zasad współpracy w zakresie organizacji pomocy na rzecz osób zwalnianych z zakładów karnych i aresztów śledczych oraz rodzin osób pozbawionych wolności.

Stosownie do postanowień uchwały Rady Głównej nr 3/2013 z dnia 21 maja 2013 r. w sprawie wzmożenia uczestnictwa społeczeństwa w wykonywaniu orzeczeń, pomocy społecznej w readaptacji skazanych oraz pomocy postpenitencjarnej, na stronie internetowej ZK zamieszczono informację o uprawnieniach stowarzyszeń, organizacji lub instytucji do których działalności należy troska o wychowanie, zapobieganie demoralizacji lub pomocy skazanym, albo osób godnych zaufania do sprawowania dozoru nad skazanym lub sprawcą przestępstwa, wynikających z przepisów art. 170 § 2 kkw.

(dowód: akta kontroli str. 496-497)

Uwagi dotyczące
badanej działalności

1. Najwyższa Izba Kontroli zwraca uwagę, że kierownictwo ZK nie wykorzystywało uprawnień wynikających z art. 75 § 2 kkw polegających na zapraszaniu do udziału w pracach komisji penitencjarnych, z głosem doradczym, m.in. osób godnych zaufania, zwłaszcza przedstawicieli stowarzyszeń, fundacji, organizacji i instytucji, o których mowa w art. 38 § 1 kkw, oraz kościołów i innych związków wyznaniowych. Nie korzystano także z wynikającej z art. 77 kkw możliwości powoływania organów kolegialnych przy udziale osób spoza jednostki penitencjarnej, mogących podejmować m.in. zadania związane z oddziaływaniem na skazanych, a zwłaszcza z organizacją ich zatrudnienia i przygotowania do zwolnienia. Dyrektor ZK wyjaśnił, iż dotychczas nie było potrzeby korzystania z głosu doradczego wymienionych organizacji ani powoływania innych organów kolegialnych niż komisja penitencjarna (wskazał także na brak partnerów chętnych do współpracy w takiej formule). Zauważył ponadto, że: *„W trakcie posiedzenia członkowie komisji penitencjarnej szczegółowo analizują wszelką dokumentację dotyczącą osadzonego, którego sprawa jest analizowana, w tym wytwarzaną przez ww. organy. Nadto należy zaznaczyć, że w Zakładzie Karnym w Czerwonym Borze w skali roku odbywa się około 200 posiedzeń komisji penitencjarnych. W Czerwonym Borze i okolicy nie ma ww. organów chętnych do tak częstego udziału w posiedzeniach komisji. Niemniej administracja ZK w Czerwonym Borze chętnie współpracuje z osobami godnymi zaufania, zwłaszcza przedstawicielami stowarzyszeń, fundacji, organizacji i instytucji, o których mowa w art. 75 § 2 kkw oraz kościołów i innych związków wyznaniowych np. z Ośrodkiem „Przystanek w Drodze” Caritas Diecezji Łomżyńskiej w Czerwonym Borze”.*

(dowód: akta kontroli str. 458-481, 487)

2. Zakład nie współpracował z powiatowymi urzędami pracy (zwłaszcza z PUP w Zambrowie), mającej na celu ułatwienie osadzonemu znalezienie zatrudnienia bądź przekwalifikowanie po opuszczeniu ZK. Jak wyjaśnił Dyrektor: *„Nawiązanie stałej współpracy z urzędami pracy, w tym z PUP w Zambrowie jest utrudnione z uwagi na położenie jednostki 20 km od PUP w Zambrowie i ponad 20 km od PUP w Łomży. Nadto osadzeni odbywający karę pozbawienia wolności w ZK w Czerwonym Borze zamieszkują w różnych rejonach Polski, rzadko na terenie działania PUP w Łomży czy Zambrowie. Również z uwagi na to, instytucje te nie są zainteresowane stałą współpracą z ZK. Niemniej jeśli jest taka potrzeba osadzeni obejmowani są programami zwolnieniowymi, w których otrzymują zadanie nawiązania kontaktu z właściwym z uwagi na przyszłe miejsce zamieszkania urzędem pracy. Należy nadmienić, że w jednostce prowadzony jest dla osadzonych program readaptacji – Klub pracy”.*

(dowód: akta kontroli str. 489)

Zdaniem NIK, współpraca z wymienionymi podmiotami, zwłaszcza w zakresie pośrednictwa pracy, czy prowadzenia szkoleń dla osadzonych, mogłaby ułatwić znalezienie zatrudnienia po opuszczeniu zakładu karnego.

5. Wykorzystywanie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym i Pomocy Postpenitencjarnej

Opis stanu
faktycznego

W okresie objętym kontrolą w ZK w Czerwonym Borze ze środków Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym i Pomocy Postpenitencjarnej (dalej „Fundusz”) poniesiono koszty w wysokości 121,4 tys. zł, w tym:

– w 2012 r. – 60,3 tys. zł, tj. 88,4% przychodów ogółem (68,2 tys. zł); stan środków obrotowych netto na koniec roku wynosił 7,9 tys. zł,

- w 2013 r. – 43,6 tys. zł, tj. 77,3% przychodów ogółem (56,4 tys. zł); stan środków obrotowych netto na koniec roku wynosił 12,8 tys. zł,
- w 2014 r. (do dnia 30 czerwca) 17,5 tys. zł, tj. 51,8% przychodów ogółem (33,8 tys. zł); stan środków obrotowych netto na koniec I półrocza 2014 r. wynosił 16,3 tys. zł.
(dowód: akta kontroli str. 539-558)

Analiza 15 wydatków z Funduszu w łącznej kwocie 19,2 tys. zł²⁸ (z tego w 2012 r. – 9,7 tys. zł, w 2013 r. – 5,2 tys. zł i w 2014 r. – 4,3 tys. zł) wykazała, że zostały one poniesione zgodnie z przeznaczeniem określonym w art. 43 § 8 pkt 2 kkw oraz § 28 ww. rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości w sprawie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej²⁹.
(dowód: akta kontroli str. 559)

ZK nie prowadzi rejestru wniosków o udzielenie pomocy ze środków Funduszu (w tym rozpatrzonych negatywnie). Dyrektor Zakładu wyjaśnił, że w latach 2012 – 2014 wystąpiły nieliczne przypadki odmowy udzielenia pomocy osadzonemu np. z uwagi na posiadanie przez niego wystarczających środków finansowych.

Analiza 10 decyzji o odmowie przyznania pomocy wykazała, że były one zasadne.
(dowód: akta kontroli str. 490, 560)

W ZK nie opracowano kryteriów przyznawania pomocy ze środków Funduszu, gdyż – jak wyjaśnił dyrektor – wymienione wyżej rozporządzenie szczegółowo określa zasady jej udzielania. Wskazał ponadto, iż na pół roku przed przewidywanym zwolnieniem osadzonego sporządzana jest weryfikacja potrzeb postpenitencjarnych, a następnie jeśli zachodzi taka potrzeba jest ona na bieżąco aktualizowana. Na tej podstawie wychowawca oddziału w porozumieniu z wychowawcą ds. pomocy postpenitencjarnej weryfikują potrzebę objęcia skazanego pomocą z urzędu lub na wniosek osadzonego.
(dowód: akta kontroli str. 490)

Zakład sporządzał i przekazywał do Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Białymstoku kwartalne pomocnicze sprawozdania z wykorzystania Funduszu, stosownie do postanowień § 34 ust. 2 w sprawie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej.
(dowód: akta kontroli str. 561-569)

IV. Wnioski

Wnioski pokontrolne

Przedstawiając powyższe oceny i uwagi wynikające z ustaleń kontroli, Najwyższa Izba Kontroli, na podstawie art. 53 ust. 1 pkt 5 ustawy z dnia 23 grudnia 1994 r. o Najwyższej Izbie Kontroli³⁰, wnosi o:

1. Sporządzanie w każdym przypadku sprawozdań z realizacji programów readaptacyjnych, stosownie do wymogów określonych w § 3 ust. 3 zarządzenia nr 2/04 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 24 lutego 2004 r.
2. Odstąpienie od wprowadzania w IPO zadań zbyt ogólnych i zastąpienie ich zadaniami, które eliminują przyczyny popełnionego przez skazanego przestępstwa oraz są związane z naprawą szkód wyrządzonych tym przestępstwem.
3. Bieżące aktualizowanie IPO oraz dokonywanie rzetelnych ocen z ich realizacji.
4. Rozważenie wprowadzenia superwizji prowadzonej w trybie ciągłym nad oddziaływaniem wychowawców i psychologów na osadzonych.
5. Rozważenie podjęcia współpracy z właściwym urzędem pracy w celu ułatwienia skazanym znalezienia przez nich zatrudnienia po opuszczeniu zakładu karnego.

²⁸ W tym po 2 największe wydatki poniesione w 2012 r., 2013 r. i w I półroczu 2014 r.

²⁹ Dz. U. poz. 189. Poprzednio rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 3 stycznia 2012 r. w sprawie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej (Dz. U. poz. 49).

³⁰ Dz. U. z 2012 r., poz. 82. ze zm. Ustawa zwana dalej „ustawą o NIK”.

V. Pozostałe informacje i pouczenia

Prawo zgłoszenia
zastrzeżeń

Wystąpienie pokontrolne zostało sporządzone w dwóch egzemplarzach; jeden kierownikowi jednostki kontrolowanej, drugi do akt kontroli.

Zgodnie z art. 54 ustawy o NIK kierownikowi jednostki kontrolowanej przysługuje prawo zgłoszenia na piśmie umotywowanych zastrzeżeń do wystąpienia pokontrolnego, w terminie 21 dni od dnia jego przekazania. Zastrzeżenia zgłasza się do dyrektora Delegatury NIK w Białymstoku.

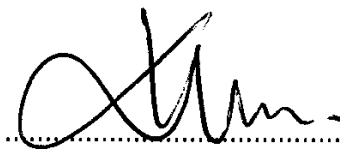
Obowiązek
poinformowania
NIK o sposobie
wykorzystania uwag
i wykonania wniosków

Zgodnie z art. 62 ustawy o NIK proszę o poinformowanie Najwyższej Izby Kontroli, w terminie 30 dni od otrzymania wystąpienia pokontrolnego, o sposobie wykorzystania uwag i wykonania wniosków pokontrolnych oraz o podjętych działaniach lub przyczynach niepodjęcia tych działań.

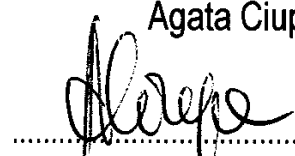
W przypadku wniesienia zastrzeżeń do wystąpienia pokontrolnego, termin przedstawienia informacji liczy się od dnia otrzymania uchwały o oddaleniu zastrzeżeń w całości lub zmienionego wystąpienia pokontrolnego.

Białystok, dnia 28 listopada 2014 r.

Kontroler
Krzysztof Gołębiowski
główny specjalista kontroli państwowej

.....
podpis

DYREKTOR DELEGATURY
Najwyższej Izby Kontroli w Białymstoku
z up. WICEDYREKTOR
Agata Ciupa

.....
podpis